

Тема 7. Християнські церкви України в 20–30х рр. ХХ ст.

План

1. Український екзархат Російської православної церкви.
2. Становлення національних православних церков в Україні та їх особливості.
3. Християнські конфесії України в умовах формування тоталітарного режиму.

Основні поняття:

Церковний розкол, обновленський рух, екзархат, Соборно-єпископська церква, Всеукраїнський союз баптистів, Союз євангельських християн, статути християнських церков, “Спілка воєвничих безвірників”, “Спілка визволення України”.

Література:

1. Алексеев В.И. Иллюзии и догмы. – М., 1991.
2. Білокінь С. “Ламали саму людську субстанцію” // ЛІС. – 1993. – № 4-5. – С. 43–46.
3. Боцюрків Б. Вибрані проблеми наукових досліджень релігії та церкви на Україні в ХХ столітті // Український археографічний щорічник : Вип. І. – К., 1992.
4. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997.
5. Иоанн, митр. Стояние в вере. Очерки церковной смуты. – Спб., 1995.
6. Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис. – К., 1992.
7. История евангельских христианбаптистов в СССР. – М., 1989.
8. Липківський Василь, митр. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торнто, 1959 [репринт б м. і р.].
9. Липківський Василь, митр. Слово Христове до українського народу. Проповіді на неділі й свята. – К., 1991.
10. Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні : Курс лекцій. – К., 1995.
11. Мартирологія українських церков : У 4-х т. Т. 1. Українська Православна Церква : Док., матеріали, християнський самвидав. – Торонто; Балтимор, 1988.
12. Пашенко В. Свобода совісті в Україні : Міфи і факти 20–30-х років. – К., 1994.
13. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в ХХ веке. – М., 1995.
14. Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви. – К., 1997.
15. Шаповал Ю. Невідомі документи про УАПЦ у зв’язку із справою “Спілки визволення України” // ЛІС. – 1996. – № 11-12. – С. 13–17.
16. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка обновленческого раскола в русской православной церкви. – Казань, 1970.

Питання 1. Починаючи розгляд теми, слід мати на увазі, що релігійна карта України 20-х рр. ХХ ст. відзначалася поліконфесійністю. І все ж, переважна більшість її населення знаходилась під впливом християнських, зокрема православних, церков. Вірогідне число православних віруючих становило щонайменше 80% від загальної чисельності дорослого населення. Найбільшим впливом користувалися Український екзархат РПЦ, за яким на початок 1925 року (за відомостями НКВС), стояло 74,5% православних, Всеукраїнська православна автокефальна синодальна церква (обновленська) (14,2%), Українська автокефальна православна церква (10,5%). Українська православна церква з канонічно спадкоємною ієрархією (Соборно-єпископська), що виникла в середині 1925 р. суттєво не змінила цього співвідношення, відтягнувши (здебільшого від РПЦ) близько 400 громад і об'єднавши навколо себе приблизно 5% православних віруючих.

При поясненні причин запровадження екзархату слід мати на увазі: його проголошення було пов'язане з поширенням в Україні національного руху в церкві і намаганням керівництва РПЦ протидіяти цьому.

Важливо підкреслити, що організаційно український екзархат РПЦ становив собою уламок всеросійської церковної структури, яка фактично не мала будь-яких національних особливостей і була сперта на російську традицію церковного будівництва. Автономний статус Української церкви, вироблений Всеукраїнським православним церковним Собором 1918 р. і стверджений тоді ж Всеросійським патріархом фактично був проігнорований останнім. Всупереч положенню про вищий церковний устрій Української церкви, Всеросійський патріарх Тихон у червні 1921 р. призначив в Україну свого екзарха – архієпископа Гродненського Михаїла (Єрмакова), якого було піднесено в сан митрополита.

Канони та організаційні принципи побудови екзархату по своїй суті залишались незмінними, хоча демократизація і торкнулась управлінського механізму цієї конфесії. У парафіях, благочиннях, єпархіях були сконструйовані дорадчі органи – ради за участю кліриків і мирян.

Внутрішнє життя парафій регламентував “Парафіяльний статут”, стверджений Помісним Собором РПЦ 20 квітня 1918 р., хоча він вже далеко і не відповідав реаліям суспільно-політичного життя 20-х рр.

Як тактичний захід проти поширення автокефального руху, церква визнала за можливе вживання української мови в богослужінні та національних звичаїв у церковному вжитку. Проте з часом так і не вдалась до практичної реалізації згаданої декларації.

Розкриваючи питання, потрібно вказати на ставлення екзархату до інших церков. Діяння Собору єпископів Українського екзархату від 29 жовтня 1921 р. повідомляли про беззастережне відлучення від церкви керівників фундаторів УАПЦ. Відлученими оголошувались всі духовні особи, хіротонізовані єпископатом УАПЦ та навіть ті, хто у майбутньому приймав би участь у спільних богослужіннях з автокефалістами. Ці постанови задали тон перспективі відносин екзархату до УАПЦ.

З плином часу Український екзархат РПЦ не змінив свого погляду на релігійних опонентів з інших українських православних церков, як на розкольників і порушників церковних канонів та не вів з ними конструктивного діалогу.

З посиленням наступу більшовицької влади на релігію, екзархат, подібно до УАПЦ, зазнав найбільших переслідувань. Вже в 1923 р. самого екзарха Михаїла за звинуваченням у контрреволюційній діяльності було заарештовано і відправлено на заслання до Туркестану строком на 2 роки, з якого він повернувся до Москви, відійшовши від керівництва церквою.

Необхідно показати взаємопов'язаність внутрішніх проблем життя церкви з суспільно-політичною обстановкою в Україні. Церква не мала сталої адміністративної структури. З політичних міркувань влада не реєструвала управлінські органи екзархату на місцях, штучно ставлячи його в напівлегальне становище. Ситуація змінилася лише з кінця 20-х років.

З 1929 р. екзархом України було призначено митрополита Константина, який мав осідок у Харкові.

Залежність екзархату від керівного центру у Москві, і особисто – патріарха Тихона, який на початку 20-х рр. вважався “вождем церковної контрреволюції” згодом принесла церкві несподівані переваги. Вона зняла з неї тяжкі звинувачення і підозри у політичному сепаратизмі, непосильний тягар яких мусили нести інші українські церкви.

Проте духовенство і віруючі цієї конфесії зазнали всіх негативних наслідків антирелігійної політики більшовиків. Наприкінці 30-х рр. конфесія цілковито втратила єпископат та змогла зберегти за собою менше 10% релігійних споруд, приналежних православній церкві в Україні до революції, численне духовенство та віруючі були репресовані.

Питання 2. Стрижневою має стати теза про те, що національна революція в Україні сприяла процесу творення національних церков.

Проголошення формально незалежної Української Соціалістичної Радянської Республіки, а згодом державного курсу на т. зв. “коренізацію” послугувало поширенню ідеї автокефалії в Україні.

14–30 жовтня 1921 р. на Всеукраїнському православному церковному Соборі у Києві було завершено організаційне оформлення УАПЦ. Були затверджені канони церкви та сформована її ієрархія.

Слід розкрити самотність канонічних новацій УАПЦ, яка полягала в соборній висвяті в єпископи одружених священників, соборноправності її устрою, сакралізації української мови та впровадженні у церковне життя національних звичаїв і традицій.

Радимо охарактеризувати організаційний устрій УАПЦ. Керівництво церквою здійснював Всеукраїнський православний церковний Собор, а в міжсоборний період постійнодіюча Всеукраїнська Православна Церковна Рада (ВПЦР); на місцевому рівні – округові, районні, парафіяльні собори та відповідні їм церковні ради. Почесним головою ВПЦР був Митрополит Київський і всієї України: з 1921 до 1927 – митрополит Василь Липківський;

з 1927 до 1930 – митрополит Микола Борецький. Головами ВПЦР були: Михайло Мороз (1919–1924), протодиякон Василь Потієнко (1924–1925), єпископ Петро Ромоданів (1926–1927), протоієрей Леонід Юнаків (1927–1930).

Доцільно звернути увагу на чисельний склад і географію поширення громад. УАПЦ налічувала близько 1 100–1 200 парафій та 2 млн. віруючих (10–14% православного населення), 30 єпископів, 1500 священників. Районами найбільшого поширення були Київщина, Поділля, Полтавщина, Чернігівщина, Волинь.

Висвітлення сюжету про припинення діяльності УАПЦ неможливе без характеристики провідних політичних тенденцій в радянській державній політиці кінця 20-х рр. ХХ ст. Національний радикалізм, що був наріжним каменем ідеології УАПЦ, дорого їй коштував. Держава піддала церкву жорсткому всеохоплюючому контролю і, врешті, ліквідувала як антидержавну.

28–29 січня 1930 р. на Надзвичайному Соборі під тиском держави церква проголосила про “самоліквідацію” у зв’язку з інкримінованою їй антирадянською діяльністю, участю у сфабрикованій органами ДПУ “Спілці визволення України” (СВУ). Значна частина її діячів була арештована за звинуваченням у приналежності до СВУ.

9–12 грудня 1930 р. – на церковному Соборі діяльність церкви дозволено відновити під назвою “Українська Православна Церква”. Церкву очолив Митрополит Харківський і всієї України Іван Павловський (1930–1936), який, водночас, був головою постійнодіючого керівного органу – Всеукраїнської Церковної Ради. Церква, поділена на 7 епархій, налічувала близько 300 парафій. В середині 30-х рр. вона припинила існування під тиском влади.

У відповіді на питання необхідно звернути увагу на ідейних та організаційних особливостях другої православної церкви, що проголосила автокефалію. У середині 1922 р. в Україні почалося розгортання структур майбутньої Синодальної церкви. Воно відбувалося в руслі обновленського руху, який ініціювала під час кампанії по здачі церковних цінностей на потреби голодуючих московська група “Жива Церква” та каталізувало ДПУ. “Жива Церква”, задекларувавши перегляд церковного устрою відповідно до умов “класової церковної боротьби”, неканонічним шляхом проголосила усунення від влади патріарха Тихона та сконструювала Вище Церковне Управління (ВЦУ), яке нав’язувало українським епархіям своє керівництво.

Характеризуючи історичну природу релігійного руху, що організаційно оформився в Синодальну церкву, важливо зазначити, що він сягав своїм корінням ліберально-обновленського руху ХІХ – початку ХХ ст., зорієнтованого проти одержавлення конфесії, всевладдя ієрархії, відсутності свобод і виборчих начал, архаїзмів в церковній етиці і обрядовості тощо. Вона була використана як знаряддя в руках властей.

Запобігаючи подальшому розвитку УАПЦ та перетягуючи на свій бік її потенційних прихильників, церковнообновленський з’їзд у Києві в лютому

1923 р. проголосив автокефалію та створив Всеукраїнське Вище Церковне Управління (ВУВЦУ) в канонічній залежності від російської обновленської церкви. Наслідуючи зміни у Москві, того ж року ВУВЦУ було реорганізоване у Всеукраїнський Священний Синод. Головою Синоду, який складався із п'яти членів, став митрополит Пимен – колишній правлячий архієпископ Подільської єпархії. Другий Всеукраїнський Собор обновленської церкви (1925 р.) ствердив її автокефалію, прийнявши спеціальну постанову про нечинність піддання Київської митрополії у 1686 р. в юрисдикцію Московському патріархатові.

З огляду на самобутні елементи організаційного устрою церкви важливо показати, що в питанні українізації богослужінь та церковного життя, обновленська церква виступила поміркованішою, аніж УАПЦ. Визнаючи його постановку “природною, законною і своєчасною”, вона вважала за необхідне поставити це питання в залежність від волевиявлення більшості населення парафії, причому зазначала: “В тій чи іншій формі повинні бути задоволені і законні інтереси меншості”.

Продовжуючи боротись за віруючих, III Всеукраїнський Собор Синодальної церкви (1928 р.) розробив широку програму соборноправності.

Підкреслено лояльне ставлення українських обновленців до влади і тимчасове використання їх владою не зіграли вирішальної ролі у визначенні долі церкви. Позбавлена державної підтримки, Синодальна церква протягом 30-х рр. була витіснена з суспільного життя України, хоча окремі її громади продовжували існування до 1946 р. – часу смерті одного із фундаторів обновленства митрополита Олександра Введенського.

Окрему православну конфесію в Україні на засадах автокефалії було започатковано 1925 року. Вона отримала назву “Українська православна автокефальна церква з канонічно спадкоємною ієрархією” (коротка назва – Українська православна церква; за статутом, ствердженням радянською владою – ”Братське об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви” (БОПУПАЦ). Відома ще, як Соборно-єпископська церква). Вона оформилась 4–5 червня 1925 р. на сесії Собору Єпископів України в Лубнах Полтавської губ., організованій прихильниками національного реформування та автокефалії на традиційних канонічних засадах. За характером конфлікту це була канонічна альтернатива УАПЦ. У зв'язку з такою характеристикою церкви доцільно було б обґрунтувати причини появи і хронологію поширення цієї конфесії.

За схемою аналізу попередніх церков доцільно також показати чисельність Соборно-єпископської церкви, райони її найбільшого поширення.

На 1927 р. конфесія налічувала 418 (бл. 5%) православних парафій. Районами найбільшого її поширення були Полтавщина, Поділля, Харківщина, Дніпропетровщина, Донеччина.

Вона впроваджувала рідну мову в богослужбову практику, не поділяла позиції УАПЦ й обновленців щодо заміни церковних канонів і протестантської за змістом ревізії норм церковної етики та обрядовості.

Система управління відзначалась демократизмом: на рівні парафій, благочиній, округ передбачалась діяльність представництв, які на дві третини склалися з мирян, очолюваних священнослужителями.

Керівним органом церкви був Священний Собор православних єпископів усієї України, а його виконавчим органом президія у складі голови, двох заступників і секретаря. Голова Собору одночасно був і головою виконавчого органу. Першим очолив церкву та одержав титул Архієпископа усієї України єпископ Кам'янецький Павло (Погорілко), відомий як активний поборник створення УАПЦ, котрий не прийняв соборної хіротонії одружених священників під час Всеукраїнського православного церковного Собору (14–30.10.1921). Після його арешту наступником з титулом Митрополит усієї України став (січень 1929 р.) єпископ Лубенський Феофіл (Булдовський). Місцем перебування виконавчого органу церкви був Харків, пізніше – до 1937 р. – Луганськ. Із закриттям останньої церкви в м. Луганську та переїздом митрополита до Харкова, церква, як організаційна цілісність, перестала існувати.

Питання 3. Смісловий центр даного заняття виявлення тенденцій розвитку християнських конфесій України у 20–30-х рр. ХХ ст., які були надто суперечливими і залежними від державно-політичних впливів.

Якщо православна церква за багатовіковою традицією звикла до сприяння владних структур, то релігійному сектантству, яке було загартоване неприхильністю влади, організаційно і психологічно виявилось легше пристосуватися до “радянської свободи совісті”. Крім того критика православ'я створила більшості протестантських конфесій зелений коридор у міжконфесійних змаганнях, оскільки влада діяла за принципом “поділяй і владаруй”. Безперечне ослаблення РПЦ внаслідок ліквідації привілеїв, секуляризації власності та розколу конфесії теж опосередковано сприяло розкриттю стримуваних можливостей протестантських церков. Отож, більшості з них вдалося зробити реальні кроки по зміцненні та поширенні впливу своєї конфесії. Наслідком цього став незбагнений для влади зріст сектантства у 20-х рр. ХХ ст.

Найбільшою з протестантських церков в Україні були євангельські християни (за статистикою НКВС УСРР на 1 січня 1925 р. вони налічували 683 громади та 64 812 членів).

Опрацьовуючи це питання, зауважимо, що громади, об'єднані в Союз євангельських християн на Україні (з осідком керівних органів у Харкові), значно тяжіли до всеросійського центру – Всесоюзної Ради (Совету) євангельських християн (ВСЄХ). Тому в Україну для духовної та просвітницької діяльності з Ленінграду направлялися благовісники ВСЄХ, надсилались література: газета “Голос народної євангельської церкви” та журнал “Християнин”.

В Україні діяв відділ Союзу євангельських християн під керівництвом І.І. Моторіна. В середині 20-х рр. євангельські християни України вже мали

періодичний друкований орган – журнал “Евангелист”, у Харкові було видано “Краткий библейский словарь”.

У 1922–1927 рр. по Україні були проведені місцеві регентські курси під керівництвом І.С. Захарчука і П.Ф. Тирлиги. А з 1 грудня 1927 р. на протязі півтора років діяли стаціонарні біблійні курси в Москві, куди серед перших п’ятидесяти курсантів, було зараховано дванадцять з України.

Протягом 20-х рр. ХХ ст. організаційно міцнів і Всеукраїнський союз об’єднань баптистів. На початку 1925 р. він налічував 511 громад; 34 700 членів.

Розкриття питання потребує висвітлення роботи з’їздів баптистів, зокрема найпринциповіших з них. У 1922 р. на третьому Всеукраїнському з’їзді баптистів у Києві було зроблено спробу ввести Всеукраїнський союз до складу Всеросійського. Але ця спроба не виправдала себе. Всеросійський союз виявився нездатним задовольнити потреби українського братства.

12–17 травня 1925 р. в м. Харкові відбувалася робота ІV Всеукраїнського з’їзду баптистів. Саме на ньому було прийнято рішення реорганізувати Українську об’єднану раду церков баптистів у Всеукраїнський союз. З’їзд обрав Правління під головуванням А.П. Костюкова. Місцезнаходженням його був Харків. Правління мало шість відділів, серед яких: відділ підготовки благовісників і регентів, організаційно-статистичний, відділ благовістя та видавничий.

Проте після 26 Всесоюзного з’їзду баптистів (Москва), що відбувся 14–18 грудня 1926 р., Всеукраїнський союз, у складі якого діяла німецька секція, мав увійти до Федеративного союзу баптистів СРСР.

Всеукраїнський союз баптистів видавав свій періодичний орган – “Баптист України” та масовий журнал німецького баптистського братства німецькою мовою.

Починаючи з 1928 р. християнські конфесії зазнають дедалі жорсткішого пресингу влади. Наприкінці року за звинуваченням у шпигунстві було заарештовано секретаря Всеукраїнського союзу О.М. Букресва. З березня 1929 р. репресували П.В. Іванова-Клишнікова – товариша голови Правління і водночас секретаря Федеративного союзу баптистів (уродженець Нововасилівки нинішнього Приазовського р-ну Запорізької обл.) і відправили на трьохрічне заслання до Алма-Ати.

В 1929 р. в м. Житомирі було заарештовано скарбника Всеукраїнського союзу баптистів Ф.Г. Косолапова. Того ж року Федеративний союз баптистів фактично перестав діяти. В 1930 р. йому було дозволено відновити діяльність, проте, як виявилось, ненадовго (до 1935 р.).

У зв’язку з припиненням діяльності регіональних об’єднань церков Союз баптистів повернувся до старої практики, що діяла в 1911–1916 роках – керівництва через посередництво старших пресвітерів.

Вказуючи на економічний і політичний тиск держави на усі конфесії, слід зауважити, що багато служителів залишили церкви. В свою чергу, ті із церков, котрі зоставались без служителів, за формальною ознакою знімались з реєстрації і припиняли свою роботу. Не дивно, що в 1931 р. в Україні

налічувалося менше 10 офіційно діючих церков. Доцільно було б, аби студенти навели конкретні приклади подібних явищ з історії різних конфесій.

Дещо довше проіснували церкви в тих місцевостях, де баптисти і євангельські християни проводили спільне богослужіння. Так, в Вінниці церква баптистів (пресвітер Ф.А. Жадкевич) і церква євангельських християн під керівництвом К.А. Шаповалова діяла до 1936 р. Декілька церков в Дніпропетровській області діяли до 1937 р. (пресвітери Н.І. Зюбанов, Я.Н. Ходюш); до 1935 р. – в Одесі, Києві; до 1940 р. – в Харкові (пресвітер А.Г. Альохін). В Мелітополі служіння баптистів проводилось до 1932 р., а церква євангельських християн діяла до 1937 р.

Важливо, щоб студенти усвідомили, що подібною була і доля інших конфесій.